

УДК 94(477):[63:061.2<185/190»

**ПРОБЛЕМИ ПІВДНЯ У СПОГАДАХ
І. Г. ПАЛІМПСЕСТОВА (ДР. ПОЛ. ХІХ СТ.)
PROBLEMS OF THE SOUTH IN THE MEMORIES
OF I. G. PALIMPSESTOV (THE SECOND HALF
OF THE XIXTH CENTURY)**

Лисенко М. С.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії і культурології, Харківський
національний університет міського господарства
ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна), e-mail:
M.S.Lysenko@ukr.net, ORCID:
0000-0002-4135-4345

Lysenko M. S.,
PhD (History), Associate Professor of the
Department of History and Culturology, O. M. Beketov
National University of Urban Economy in Kharkiv
(Ukraine, Kharkiv), e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-4135-4345

Метою статті є вивчення проблем півдня Російської імперії в другій половині ХІХ століття. Джерелом дослідження стали спогади І. Г. Палімпсестова. Автор мемуарів охарактеризував ситуацію в південних українських губерніях через діяльність Одеського товариства сільського господарства. Значну увагу приділено Одесі як європейському місту. Вченим охарактеризована ситуація в краї, виділені найбільш важливі завдання, що стояли в той період перед суспільством і державою. У статті автор використав методи компаративного аналізу, історизму та об'єктивності.

Вперше в науковий обіг вводяться документи, які характеризують невивчені проблеми, передусім заснування і розвиток сільськогосподарського машинобудування на півдні країни. У цій справі представники Одеської аграрної організації були першими не тільки в регіоні, а й у всій Російській імперії. Тривалий час складно реалізувалося прилучення орбного земледоління у сільськогосподарські товариства. Для підйому аграрної сфери та народного господарства в цілому були важливими й інші аспекти проблеми. До них слід віднести роботу земств.

Автором дослідження зроблено висновок про проблеми півдня в спогадах секретаря Одеського сільськогосподарського товариства. І. Г. Палімпсестов не тільки проаналізував ситуацію в українських губерніях, а й показав внесок аграрної громадської організації в рішення поточних проблем. Багато питань краю могли бути реалізовані тільки спільними зусиллями громадських організацій, земств і держави.

Ключові слова: Одеське товариство сільського господарства, спогади, І. Г. Палімпсестов, громадська організація, Російська імперія, українські губернії.

The purpose of the article is to study the problems of the south of the Russian Empire in the second half of the XIXth century. The source of the research was the memoirs of I. G. Palimpsestov. The author of the memoirs reflected the situation in the southern Ukrainian provinces through the activities of the Odessa Society of Agriculture. Considerable attention is paid to Odessa as a European city. Scientists have described the situation in the region, highlighted the most important tasks facing the society and the state. In the article, the author used the methods of comparative analysis, historicism and objectivity.

For the first time, scientific documents are introduced that characterize unexplored problems, primarily the emergence and development of agricultural engineering in the south of the country. In this case, representatives of the Odessa Agrarian Organization were the first not only in the region, but also throughout the Russian Empire. For a long time it was difficult to introduce small-scale land tenure in agricultural societies. Other aspects of the problem were important for the growth of the agrarian sphere and the national economy as a whole. These include the work of zemstvos (medicine, insurance, education, sanitation and hygiene). Significant difficulties were associated with changes in the welfare of small landowners. It was supposed to manifest itself in improving the life and health of the population. The article emphasizes that cooperation in the work of agricultural societies and zemstvos extended to other areas (housing, forest conservation, the creation of reservoirs). So the danger of fires caused the need for new building materials. The secretary of the organization drew attention to the negative consequences of human activity, including climate change, deforestation.

The author of the study made a conclusion about the problems of the south in the memoirs of the secretary of the Odessa Agricultural Society. I. G. Palimpsestov not only analyzed the situation in the Ukrainian provinces, but also showed the contribution of the agrarian public organization in solving current problems. Many questions of the region could be solved only by joint efforts of public organizations, zemstvos and the state.

Keywords: Odessa Agricultural Society, memoirs, I. G. Palimpsestov, public organization, Russian Empire, Ukrainian provinces.

Південь Російської імперії завжди був специфічним районом країни. Для нього характерні швидкі темпи економічного розвитку, орієнтація на зовнішні ринки в торгівлі, розумне запозичення і використання зарубіжного досвіду. Натхненниками і виконавцями багатьох процесів стали великі і середні землевласники українських губерній. У переважній більшості вони репрезентували Одеське сільськогосподарське товариство (далі СГТ). У досліджуваній період поміщики успішно вирішували багато проблем краю, насамперед розвиток сільськогосподарського машинобудування.

Метою дослідження є вивчення проблем півдня за спогадами Івана Густиневича Палімпсестова, що багато років посадив посаду секретаря Одеського товариства сільського господарства.

Хронологічні рамки охоплюють період др. пол. ХІХ ст., коли І. Г. Палімпсестов активно працював на громадській роботі. Територіальні межі включають українські губернії півдня Російської імперії.

Історіографія. Авторами дореволюційних робіт про Одеське сільськогосподарське товариство стали передусім його члени [4; 8]. Займаючи активну громадську позицію у суспільстві, вони були ініціаторами нововведень. Землевласників південного району, що соціально та психологічно були готові до перетворень у країні, варто назвати прихильниками модернізації. Активно працюючи над вирішенням проблем краю, вони стали прикладом для інших поміщиків українських губерній. Враховуючи вплив Одеського СГТ, його досвідом цікавилася прогресивна громадськість країни. До ювілеїв громадського об'єднання виходили спеціальні видання [2; 3; 6]. У цілому дореволюційна історіографія розглядала найважливіші поточні задачі.

У радянський період до 100-річного ювілею була надрукована стаття колишнього секретаря Одеського товариства А. А. Бичихіна [1]. Однак автором не було надано об'єктивної оцінки діяльності громадської організації. За радянських часів такі товариства визначалися як класові та низькоєфективні.

Історична наука після 1991 року займається дослідженням процесів модернізації в Російській імперії, у тому числі і півдня країни. З громадської ініціативи в аграрному питанні опубліковано монографію [12], досліджується роль дворянства у соціально-економічному житті краю [7]. Однак загальних робіт про досвід Одеського СГТ і розвиток сільськогосподарського машинобудування не створено. Поза увагою залишилися спогади його членів, які є цінним джерелом з історії громадської організації. Отже, досліджувана проблема не отримала в літературі достатнього висвітлення.

Автором статті були використані різні джерела. До них відносяться спогади І. Г. Палімпсестова [10], його листування з землевласниками [11], довідкові видання [5], законодавчі акти [13], звіти і «Записки» Одеського СГТ [9]. Важливі документи з історії аграрної організації зберігаються у Державному архіві Одеської області (фонд.22) [14]. Таким чином, джерельна база достатня для проведення дослідження.

Іван Густинович Палімпсестов є яскравим представником науковця і практика, що багато років присвятив вивченню проблем півдня країни. Саме у його епістолярній спадщині, спогадах віддзеркалюються труднощі і здобутки у роботі громадської організації і в цілому поточні справи українських губерній півдня. І. Г. Палімпсестов обіймав важливу посаду секретаря Одеського СГТ. Дана громадська організація була першою в українських губерніях, мала статус «імператорської». Вона опікувалася найбільш важливими задачами, що вирішувалися землевласниками регіону.

У спогадах І. Г. Палімпсестова почесне місце відводиться Одесі. Автор мемуарів вважав це місто європейським з кількох причин. По-перше, високий рівень добробуту не тільки еліти, а й «пересічного» одесита. По-друге, була створена сучасна на той період інфраструктура, що проявлялося і в зовнішньому вигляді міста. По-третє, великий порт і міжнародна торгівля робили жителів міста багатими і впливовими. Численні явища і процеси, пов'язані з модернізацією суспільства, реалізувалися в Одесі раніше і швидше, ніж в інших регіонах країни, включаючи обидві столиці. Одеса дала притулок товариству сільського господарства. «Ее прекрасные мостовые, первые такого рода в России, обилие воды (правда, эта вода обходилась городу довольно дорого), разного рода учебные заведения, роскошные магазины... Желание, осуществляемое на деле, развести внутри города по возможности большую массу зелени, столь необходимой по климатическим и гигиеническим условиям края. Все эти явления в жизни Одессы много говорят в ее пользу, несмотря на разнородность ее населения, которое, по-видимому, труднее согласить на что-нибудь полезное и приятное, чем население однородное» [10, с. 58]. Одеса займалася просвітництвом, прикрашала свій побут і добре впливала на жителів всередині краю. Одеса розкішничала, але розкішно свого життя давала можливість заробити гроші і найманим робітникам. Зазвичай тут були високі поденна і підрядна плати, що могли служити підтвердженням нашої думки. Істина, що світло освіти, освіченості і поліпшення побуту надходили у народні сільські маси з міст.

З іншого боку, Іван Густинович акцентував увагу на проблемах і контрастах його улюбленого міста і в цілому півдня країни. «В широких степях картины невежества, бедности и тяжелого труда. Одесса не видит их. Безобразные инструменты, называемые повозками, на которых провозят по

твоим роскошным улицам миллионы пудов зерна, шерсти, сала и других продуктов внутренней и внешней торговли. Безобразие этих допотопных инструментов с веревочной сбруей, с избитыми, полуживыми лошадьми, составляют поразительно возмутительную противоположность ее красоте. Одесса, с зеркальными окнами твоих магазинов, с щегольскими экипажами, с шелками, бархатами и разного рода драпами, в которые одеваются твои изящные граждане и беззаботно веселые гражданки. Но и этого мало. Движущиеся по твоим европейским достойным щегольского Парижа и угрюмо-практичного Лондона мостовым повозки с грузом до того безобразно тяжелы, столько поглощают непроизводительного рабочего времени, так замедляют погрузку товаров. Исправить этот вопиющий недостаток, мешающий движению грузов, облегчить рабочую силу, удешевить нагрузку в Одессе ничего бы не стоило» [10, с. 60]. І. Г. Палімпсестов був прогресивною людиною для свого часу. Він не тільки освічений, але і практичний. Умів вести господарство на нових засадах. Таким людям потрібно віддати належне. У його міркуваннях і поведінці відчувався вплив німецьких підприємців і колоністів, з якими І. Г. Палімпсестов підтримував партнерські відносини.

Модернізаційні процеси регіону безпосередньо були пов'язані з технічним прогресом в галузі, перш за все винайденням і вдосконаленням сільськогосподарських знарядь і машин. У досліджуваний період лідерами в сільськогосподарському машинобудуванні були такі країни як Англія, Німеччина, Франція і США. Подорожуючи закордоном, великі землевласники українських губерній вивчали ринок сільськогосподарської техніки і віддавали належне її більшій ефективності.

Для Одеси як одного з економічних центрів Російської імперії багато означало море і зручність у сполученні із Західною Європою. Інші регіони часто переймали позитивний досвід Одеського СГТ, намагалися налагодити з ним дружні стосунки. Так Іван Густинович у своїх листах згадував, що «в то время, когда на юге России уже десятками считались локомобили, приводящие в движение молотильные машины и мельницы, Владимирское сельскохозяйственное общество спрашивало наше: «Действительно ли здесь хлеба молотят с помощью пара?» [14, спр. 14, арк. 52].

А як все починалося? Поміщик Олександрійського повіту В. О. Гербель перший привіз з-за кордону локомобіль з молотильною машиною. Як тільки пронеслася чутка про це чудо, що з'явилося в степах, де досі лунав не свистити пару, а скрип погано змашених фур, президент Одеського СГТ М. Д. Толстой запропонував І. Г. Палімпсестову з'їздити подивитися і описати нового «працівника». Локомобіль працював і в господарствах сусідів поміщиків за домовленістю. Секретар підготував про поїздку і машину докладну доповідь, яку прочитав на загальних зборах товариства. Пізніше її надрукували в «Записках».

Потім брати Штіфель відкрили досить велику фірму з продажу сільськогосподарської техніки. Вона спочатку була єдиною. Господарі краю, ознайомившись з цінами, знаходили їх високими. Товариство, яке обрало одного з представників фірми К. С. Штіфеля своїм дійсним членом і комісіонером, уклало з ним договір. На умовах, що фірма брала за продаж закордонної техніки не більше 10% від цін виробника. Але так як товариство, уклавши договір, не зобов'язувалося триматися однієї фірми, то за пропозицією М. Д. Толстого секретар написав від імені ради СГТ лист відомому підприємцю в Англії Клейтону. У листі пропонувалося відкрити філію фірми з продажу знарядь і машин в Одесі під опікою СГТ. Отримуючи знаряддя і машини з перших рук, керівництво думало здешевити їх для краю. Клейтон відповідав раді, що він обрав своїм генеральним комісіонером фірму Белліно–Фендеріх, з яким громадська організація і може мати справу. Незабаром Белліно прибув до Одеси. З ним розглянули всілякі закордонні преїскуранти, склали каталог тих знарядь і машин, які могли б знайти застосування в південному господарстві. При цьому була досягнута домовленість про відкриття ремонтної майстерні [14, спр. 263, арк. 18]. Мало хто з підприємців погоджувався на це, тому що майстерня додавала клопоту і витрат, не забезпечувала високих прибутків. Але для стабільної та перспективної роботи в краї і довіри землевласників вона була необхідною. Для збуту продукції вирішили створити склад–крамницю сільськогосподарських знарядь і машин поруч з будинком товариства в центрі Одеси (у міському саду). Крім того, періодично проходили виставки та змагання (конкурсні випробувань) техніки. Пізніше був побудований і завод Джона Кука.

Цей завод мав великий капітал. Представники Одеського СГТ були йому вдячні з кількох причин. По–перше, він давав людям роботу. На заводі працювало від 500 до 800 чоловік. Майстри практично всі були з місцевих жителів. Підприємець Джон Кук навіть вважав за краще брати на завод місцевих працівників, ніж своїх земляків. Народ отримував тут високий заробіток і йому чесно нараховували заробітню плату. У 1850–ті рр. деякі фахівці отримували до 200 руб. в місяць, звичайно, при інтенсивній роботі з нічними змінами. По–друге, на цьому заводі вироблялися різного виду парові машини, молотарки, млинові механізми, водопідйомне обладнання і безліч інших машин, що не поступалися за якістю англійським [14, спр. 263, арк. 20].

Спочатку поширення сільськогосподарської техніки супроводжувалося труднощами суб'єктивного характеру. Машини ламалися, тому що з ними неправильно або недбало поводитися. Однак поступово сільськогосподарська техніка почала застосовуватися в краї. Вона вважалася краще тієї, що випускалася за кордоном (а головне – підходила до місцевих умов). Господарі регіону купляли машини цього заводу навіть з більшим бажанням, ніж відомих і популярних фірм. У

період Кримської війни він використовувався для забезпечення оборонної промисловості. До недоліків роботи підприємства необхідно віднести високу ціну на деякі машини та іноді несвоєчасну доставку [3, с. 10].

З відкриттям заводу справу поширення знарядь і машин можна було вважати усталеною в краї. Пізніше з'явилися й інші заводи, крамниці, склади на півдні Росії. Наприклад, в Херсоні, Бердянську, Ростові–на–Дону. У Харкові справу заснував, підтримував і розвивав понад 50 років німець Максиміліан Гельферіх, що приїхав з Одеси. Завдяки його старанням і праці в Харкові були створені склад, майстерні, а пізніше і завод фірми Гельферіх–Саде. Більш того, коли постало питання про відкриття в Харкові товариства сільського господарства у 1880 році, М. Гельферіх надав йому один із своїх будинків під «офіс». Зараз ця будівля – корпус Харківського державного обласного архіву на пр. Московському 10. Він активно співпрацював з місцевими землевласниками, використовуючи досвід одеської громадської організації. До своєї смерті в 1904 році М. Гельферіх був почесним членом і спонсором Харківського СГТ. Він багато зробив для становлення галузі в Харківській губернії.

З др. пол. XIX ст. локомотиви, кінні та парові молотарки, віялки, січкарні, жнивирки, сінокосарки стали необхідною приналежністю будь–якого прибуткового господарства. З'явилися і «мандрівні» локомотиви, що здавали в оренду. Простіших знарядь (плугів, борін) налічувалося тисячами в Бессарабії, Поділлі, землях Війська Донського. Вихідною точкою для них усіх свого часу стала Одеса і товариство сільського господарства.

Поширення на півдні сільськогосподарських машин пробудило зацікавленість до механічної справи у аматорів механіків, не виключаючи і господарів–практиків. Машини, що привозили з–за кордону, удосконалювали відповідно до потреб краю. Поміщик А. Лутковський перший влаштував кінні граблі з сидінням і з підйомом діючої частини ногами [5, с. 66]. Потім на заводі в Херсоні такі кінні граблі стали вже випускати серійно. Вони використовувалися з великою економічною ефективністю на різних сільськогосподарських роботах. Покращена топка соломою локомотивів також належить південному господареві. Місцеві виробники усвідомили користь такої техніки. Вироби деяких заводів абсолютно витіснили іноземну продукцію. Хоча в цілому по країні напередодні 1914 року половина сільськогосподарських машин і знарядь купувалися в Німеччині і Австро–Угорщині [1, с. 9].

Поява нових машин зробило послугу, пробудивши практичний розум господарів. Змусила їх подумати про те, що для них зручніше і корисніше. Хоча в сараях деяких поміщиків були «музеї» з непридатною технікою. Для покращення пристроїв крім практичного розуму, яким так щедро були наділені господарі, потрібна ще наукова основа в справі механіки. Деякі господарі були в ній не

сильні, що іноді викликало казуси (створення незвичайних машин, які не могли працювати масово).

Однак були винаходи, які отримали схвалення у англійських і французьких виробників і винахідників. Наприклад, універсальний культиватор В. Г. Христофорова. Головною перешкодою до його поширення стала висока ціна, «которой мы страшимся, щедро иногда бросая деньги на безделицы, в роде, например, роскошной мебели, совершенно не гармонирующей с простой сельской жизнью. Мы вообще любим крайности. В комнатах чуть не сажённые зеркала, бронза, золотистые обои, на мебели шелк. А выйдешь на крыльцо и боишься ступить с него: того и гляди по колено погрузишься в зловонную грязь. Или: фуры для перевозки сельских тяжестей самого неуклюжего образа, а рядом с ним щегольской кабриолет или фэзтон» [10, с. 72]. Отже, І. Г. Палімпсестов завжди намагався знайти золоту середину.

У регіоні існували і інші проблеми, на які автор мемуарів та члени СГТ звертали увагу і вирішували їх. Це питання добробуту населення, участі дрібного землеволодіння у СГТ, співпраця з земствами, вирубка лісів тощо.

Автором дослідження зроблено висновок про проблеми півдня у спогадах секретаря Одеського СГТ. І. Г. Палімпсестов не тільки проаналізував ситуацію в українських губерніях, а й показав внесок аграрної громадської організації в рішення важливих проблем. Багато питань краю могли бути здійснені тільки спільними зусиллями громадських організацій, земств і держави.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямку може стати вивчення епістолярної спадщини представників Одеського сільськогосподарського товариства.

Список використаних джерел

1. Бычихин, АА., 1928. 'Вековая работа: краткая справка о 100-летней деятельности', *Вестник сельского хозяйства*, №10, с.212–224.
2. Бычихин, АА., 1896. 'Историческая справка из жизни Императорского общества сельского хозяйства Юга России в царствование Николая I', Одесса: *Тип. П. Францева*, 16 с.
3. Бычихин, АА., 1916. '85-летие «Записок» (1830–1915)', Одесса: *Тип. Хрисогелос*, 16 с.
4. 'Доклад комиссии по вопросу о нуждах сельского хозяйства в Новороссийском крае', 1882, *Записки*, №3, с.3–15.
5. 'Императорское общество сельского хозяйства Юга России', 1896, *Южнорусский альманах*, Одесса, 152 с.
6. 'Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства', 1878, Сост. М. П. Боровский, Одесса: *Тип. П. Францева*, 274 с.
7. Константинова, ЮВ., 2012. 'Дворянство півдня України др. пол. XIX – поч. XX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук; спец. 07.00.01', Донецьк: *Донецький нац. ун-т*, 20 с.
8. Кузьменко, Г., 1871. 'Пути практика-хозяина в Новороссийском крае', *Записки*, №1, с.28–36.
9. 'Отчет Императорского общества сельского хозяйства Юга России', 1866, Одесса: *Тип. П. Францева*, 168 с.
10. Палімпсестов, ІГ., 1879. 'Мои воспоминания', Одесса: *Тип. А. Гатцука*, 164 с.
11. 'Письма графа Д. Е. Остен-Сакена к И. Г. Палімпсестову', 1897, *Русский архив*, Кн.3, с.100–123.
12. Священко, ЗВ., 2012. 'Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на поч. XX ст.', Умань: *ФОП Жовтий О. О.*, 343 с.

13. 'Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое в правительствующем Сенате в 1915 г.', 1915, Петроград: *Сенатская тип.*, 2749 с.

14. 'Державний архів Одеської області', Ф.22 Одеське сільськогосподарське товариство, Оп.1.

References

1. Bychihin, AA., 1928. 'Vekovaja rabota: kratkaja spravka o 100-letnej dejatel'nosti (Century work: a briefing on 100 years of activity)', *Vestnik sel'skogo hozjajstva*, №10, s.212–224.
2. Bychihin, AA., 1896. 'Istoricheskaja spravka iz zhizni Imperatorskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva Juga Rossii v carstvovanie Nikolaja I (Historical background of the life of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia in the reign of Nicholas I)', Odessa: *Tip. P. Franceva*, 16 s.
3. Bychihin, AA., 1916. '85-letie «Zapisok» (1830–1915) (85th anniversary of the «Notes» (1830–1915))', Odessa: *Tip. Hrisogelos*, 16 s.
4. 'Doklad komissii po voprosu o nuzhdah sel'skogo hozjajstva v Novorossijskom krae (Report of the Commission on the needs of agriculture in the Novorossiysk Territory)', 1882, *Zapiski*, №3, s.3–15.
5. 'Imperatorskoe obshhestvo sel'skogo hozjajstva Juga Rossii (Imperial Society of Agriculture of the South of Russia)', 1896, *Juzhnorusskij al'manah*, Odessa, 152 s.
6. 'Istoricheskij obzor 50-letnej dejatel'nosti Imperatorskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva (Historical overview of the 50-year activities of the Imperial Society of Agriculture)', 1878, Сост. М. П. Боровский, Odessa: *Tip. P. Franceva*, 274 s.
7. Konstantynova, JuV., 2012. 'Dvorjanstvo pivdnja Ukrai'ny dr. pol. XIX – poch. XX st. Avtoref. dys... kand. ist. nauk; spec. 07.00.01 (Nobility of Southern Ukraine, other half. Nineteenth century Twentieth century Author's abstract. Dis ... Cand. Sciences; special 07.00.01)', Donec'k: *Donec'kij nac. un-t*, 20 s.
8. Kuz'menko, G., 1871. 'Puti praktika-hozjaina v Novorossijskom krae (Ways to practice host in the Novorossiysk region)', *Zapiski*, №1, s.28–36.
9. 'Otchet Imperatorskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva Juga Rossii (Report of the Imperial Society of Agriculture of the South of Russia)', 1866, Odessa: *Tip. P. Franceva*, 168 s.
10. Palimpsestov, IG., 1879. 'Moi vospominanija (My memories)', Odessa: *Tip. A. Gatcuka*, 164 s.
11. 'Pis'ma grafa D. E. Osten-Sakena k I. G. Palimpsestovu (Letters of Count D. E. Osten-Saken to I. G. Palimpsestov)', 1897, *Russkij arhiv*, Kn.3, s.100–123.
12. Svjashhenko, ZV., 2012. 'Prourjadovi agrarni iniciatyvy v Rosijs'kij imperii' na poch. XX st. (Progovernmental agrarian initiatives in the Russian Empire at the beginning twentieth century)', Uman': *FOP Zhovtyj O. O.*, 343 s.
13. 'Sobranie zakononij i rasporzazhenij pravitel'stva, izdavaemoe v pravitel'stvujushhem Senate v 1915 g. (Assembly of laws and orders of the government, published in the governing Senate in 1915)', 1915, Petrograd: *Senatskaja tip.*, 2749 s.
14. 'Derzhavnyj arhiv Odes'koi' oblasti (State Archives of Odessa Region)', F.22 Odes'ke sil's'kogospodars'ke tovarystvo, Op.1.

* * *